

Одеський державний університет ім.І.І.Мечникова.

АГАФОНОВА Надія Василівна

УДК 947.7 (043) “1917/1920”: 37

Становлення національної системи освіти в Україні: 1917-1920 рр.

07.00.01 - історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Одеса - 1998

Дисертацією є рукопис

Дисертація виконана на кафедрі історії України Одеського державного економічного університету

Науковий керівник - кандидат історичних наук, доцент Майстренко Валентина Федорівна кафедра загальної економічної теорії Одеського державного економічного університету

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор

Кульчицький Станіслав Володимирович

Заст. Директора Інституту історії України НАН України

- кандидат історичних наук, доцент Чумак Володимир Михайлович

декан історико-філологічного факультету Південноукраїнського державного педагогічного університету
ім.К.Д.Ушинського (м.Одеса)

Провідна установа - Сімферопольський державний університет

Захист відбудеться 17 листопада 1998 року о 14-00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 05ю01.13 при Одеському державному університеті ім.І.І.Мечникова за адресою 270057, м. Одеса, вул.Щепкіна, 12, ауд 9.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова за адресою 270057, м. Одеса, вул.Преображенська, 24

Автореферат розіслано 16 жовтня 1998 року

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
К.і.н., доцент

Лозовський А.К.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Освіта - специфічна галузь громадського життя, один з найважливіших чинників інтелектуального й духовного збагачення народу. Сучасна соціальна практика світового рівня довела не лише підпорядкованість функціонуючих систем освіти суспільним умовам в конкретній державі, а й відкрила фундаментальну стратегічну залежність від освіти подальшої історії земної цивілізації, магістральні поступи якої (розуміння світу, суспільства, людини) здійснюються через освіту.

Кінець ХХ ст. позначився кризою класичної системи освіти, яка набрала логічної визначеності наприкінці ХVІІІ ст., еволюціонувала впродовж віків, удосконалювалась, але в своїх основних характеристиках залишилась незмінною, що і призвело на сучасному етапі до відставання освіти від життєвих запитів, потреб людства. Загальні вади класичної системи освіти дали привід Міжнародній організації ЮНЕСКО ще в 70-х роках віднести їх до глобальних проблем сучасності. Звідси все очевиднішою стає

реальність докорінної її перебудови. Більше того, претензії народів на роль провідних націй світу визначатиме їх здатність створити найефективнішу систему освіти, яка володіла б можливістю і потенціалом узгодити прогресивні освітні технології з інтересами конкретних державних утворень і земної цивілізації загалом.

Україна сьогодні - повноправний суб'єкт європейської політики, що засвідчує її культурний потенціал, який, в першу чергу, визначається рівнем освіченості, освіти. Останні роки в історії України відзначилися рядом корекційних, модернізаційних, структурних реформ в освітній галузі. Вони здійснювались в межах Закону України "Про освіту", Концепції національної освіти, Концепції національного виховання. Але "зсуву парадигми", що означав би глибинні реформаторські і організаційні зміни не відбулося. Отже, наша держава, як і весь світ, у пошуках шляхів перебудови "стосунків" системи освіти з соціальною системою. Дбаючи на цьому шляху про входження країни в інтегровану світову культуру через демократизацію освіти та гуманізацію, Україні слід вирішити проблему відновлення і подальшого розвитку традиції української освіти. Реалізації означених акцентів в освітній політиці сприятиме вітчизняний досвід.

Реконструкція етапів становлення національної системи освіти в Україні у 1917-1920 рр. з метою внесення нового знання в історію освіти та історію України, що сприятиме з одного боку формуванню національної свідомості, а з другого - критичному ставленню до моделювання дійсності і перспектив в освітній галузі, зводить дану тему на рівень актуальних.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрямок дослідження, пов'язаний як з підготовкою праць історичного та теоретико-методологічного характеру ряду центрів українознавства ("Україна-культура", "Україна-історія"), над розробкою яких працює Інститут системних досліджень освіти та Інститут українознавства Київського університету ім.Тараса Шевченка, так і темою досліджень кафедри історії України Одеського державного економічного університету:"Проблеми формування української державності: історія та сучасність".

Мета і задачі дослідження. Мета даного дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб відтворити в історичній послідовності процес становлення національної системи освіти в Україні у 1917-1920 рр.; розкрити методологічні аспекти вибору і історичну обумовленість пропагованих в означений період перспектив розвитку освітньої галузі; визначити, щоб критично осмислити, рівень узгодженості ініційованих різними владами реформ освітньої системи з реальним економічним і політичним статусом, потенціалом України, конкурентоспроможність встановленої у 1920 р. національної системи освіти на світовому рівні.

Для досягнення поставленої мети вирізнено наступні завдання: простежити зв'язок між дореволюційним освітнім рухом та першими етапами перетворень в галузі освіти доби революції, розглянути наявні в тогочасній педагогіці (1917-1920 рр.) підходи до

вирішення питання про націоналізацію освіти, з'ясувати причини поляризації населення України в питанні українізації освітньої галузі, вивчити рівень впливу владних структур на реорганізацію освітнього процесу, дослідити синхронність методичного, методологічного та структурного оновлення в освітній сфері, висвітлити недосліджене питання організованого учнівського руху: витoki, форми, характер впливу на становлення системи освіти, співставити випробувані у 1917-1920 рр. шляхи становлення освітньої системи в питаннях: соціального виховання, професійної освіти, управління, кадрової політики, визначити рівень свободи і залежності України від Росії у процедурі становлення системи освіти в 1919-1920 рр., акцентувати на причинах нереалізованості намічених планів за різнотипових владних структур, визначити рівень відповідності, пропагованих функціонуючими в Україні впродовж 1917-1920 років урядами, перспектив в галузі освіти внутрішнім та зовнішнім перетворенням в суспільстві.

Предметом дисертаційного дослідження є система освіти (від її концептуального вирішення до інституціалізації), процедура становлення якої залежала від загального історичного контексту: змін соціально-політичного характеру.

Об'єктом дослідження є процес змагання пропозицій (їх історична обумовленість, соціальна вмотивованість) щодо реформування освітньої галузі, ініційованих урядами, що функціонували в Україні в межах обраної для дослідження хронології: 1917-1920 роки.

Наукова новизна, теоретичне значення та особистий внесок здобувача полягає в тому, що у відповідності з поставленою метою в роботі зроблено спробу, за умови залучення нових джерел, подолати принцип локалізації (хронологічний, проблемний) досліджуваної теми, притаманний попередникам. Порушено традицію в історіографії, коли дана тема розглядалася в прямій залежності від заборонних актів 1863 і 1876 років. Виклад матеріалу побудовано на стратегічній залежності від подій 1905-1907 рр., що спричинили відміну заборонних актів у відношенні до всього українського, поставивши серед урядових кіл, в Думі на порядок денний "українське питання". До всього, зростання освітнього потенціалу в період революційних змагань подано як логічне продовження значного піднесення освіченості (а значить і освітньої галузі) в Україні в кінці XIX - початку XX століття. Розгляд теми доповнено об'ємною інформацією про характер "співпраці" в сфері освіти Центральної ради з Тимчасовим урядом. Даний аспект (з різних причин) ігноровано дослідниками-попередниками.

Новизна роботи полягає в акцентації на визначальній ролі в процедурі становлення системи освіти організованого освітнього руху, що мав вагомий дореволюційний досвід: Всеукраїнська учительська спілка, Товариство шкільної освіти, Всеукраїнське товариство шкільної освіти. Саме означені культурно-освітні утворення були ініціаторами у пропозиції концепції освіти і склали значний вплив на практику в галузі освіти. На їх

творчому і науковому потенціалі засновано Генеральний секретаріат освіти, який у даному досліді розглядається не як ініціатор, а як реалізатор концепції системи освіти.

Практичне значення результатів історичного досліді визначається можливістю використання його фактичного матеріалу, основних положень і теоретичних висновків для написання спеціальних і узагальнюючих праць з історії України, освітнього руху, розробки лекційних курсів, проведення семінарських і практичних занять у вузах, організації студентських конференцій з даної проблеми.

Хронологічні рамки даного дослідження охоплюють період Української революції 1917-1920 рр. Перемога Лютневої революції 1917 року в Російській імперії, перехід Української революції на самостійницький курс, пов'язане з цими подіями відродження демократичних тенденцій дало надію на практичні, революційні за своєю суттю, перетворення в галузі освіти, будівництва національної школи на засадах демократизації навчання, спрямування його на загальний всесторонній розвиток особистості. 1920 рік - не лише данина функціонуючій в сучасній концепції історії періодизації революції в Україні, а й визнання знаменності за подією, що сталася цього року і кардинально вплинула на процес інституціалізації освітньої сфери: 1920 року - на II-й Всеукраїнській нараді з питань освіти (17-25 серпня) сталося офіційне затвердження освітньої перспективи, узаконено систему освіти, що носила самостійний характер і діяла в Україні до початку 30-х років. Отже, маємо відносно цілісний період від ідеї, теоретизування, форм організації до встановлення системи освіти.

Головні положення дисертації, які виносяться на захист.

Організований освітній рух в Україні мав вагому дореволюційну практику. Державна політика в галузі освіти та інституції, що втілювали її в життя в 1917-1919 рр. засновувались на фундаментальних (додамо революційних за своєю суттю) розробках ініційованих громадським утворенням: Всеукраїнською учительською спілкою.

У часи виборювання державності триває процес становлення системи освіти національної за змістом і формою.

Всеукраїнська учительська спілка упродовж 1917-1920 років - найактивніший і найпродуктивніший захисник юридичних і економічних прав задіяного в функціонуючій системі освіти учительсько-викладацького складу.

Протягом 1917-1920 років за різних типів влади триває змагання між полярними за своєю суттю принципами управління: централізації і децентралізації.

Практикована урядовими колами кадрова політика фіксує зниження принципу демократизму від періоду до періоду.

Політично активні сили держави у питанні українізації освітньої галузі поділялись, умовно, на п'ять основних груп, що призвело за гетьманату до формування двох фронтів: українського і антиукраїнського.

Урядова політика у відношенні до організації освітнього процесу для національних меншин носила змінний характер.

Система освіти, ініційована і затверджена радянськими керівними колами України у 1920 році, мала істотні (принципові) відмінності від російської, пізніше союзної, що викликало боротьбу напрямів, десятилітнє протистояння.

Принципове вирішення освітньої політики за влади Рад засновувалось на врахуванні досвіду часів революції в даній галузі, потреб побудови нової спільності в межах держави та освітньої перспективи, що формувалася на світовому рівні.

Принцип безплатного навчання, боротьбу за реалізацію якого організоване українське учительство вело від початку ХХ ст., у досліджуваній період реалізовано не було. Освітня сфера функціонувала у безбюджетному просторі.

Основні перешкоди до реалізації намічених планів за різнотипних владних структур - психологічна неадаптованість суспільства до пропагованих освітніх перспектив, наростаюча від періоду до періоду економічна криза, фактор короткочасності влади.

Апробація дисертації. Результати дослідження знайшли відображення в доповідях на Міжнародній науково-теоретичній конференції, присвяченій 200-річчю міста Одеси /Одеса, 1994/; На Всеукраїнській науково-практичній конференції "Південь України і складання української державності: історія і сучасність" /Одеса, 1994/; на регіональній науково-практичній конференції "Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на півдні України і актуальні проблеми державного управління" /Одеса, 1996/, а також у публікаціях дисертанта: "Піднесення ідеї національного виховання на засадах єдиної школи (1917-1919 рр.)" // Педагогіка і психологія. - 1997. - № 1. - 0,3 др.арк.; "Концептуальне і практичне вирішення освітньої політики в Україні (1919-1920 рр.)" // Рідна школа. - 1997. - № 3-4. - 0,3 др.арк.; "Із історії освітнього руху в Україні: Всеукраїнська учительська спілка" // Наша школа. - 1997. - № 3. - 0,25 др.арк.; "Основні акценти в освітній політиці доби Директорії (на архівних матеріалах)" // Записки історичного факультету. - Вип.5. - Одеса, 1997. - 0,3 др.арк.; "Із історії освітнього руху: Товариство шкільної освіти" // Ринкові важелі та стимули розвитку господарських систем. - Одеса, 1997. - 0,3 др.арк.; "Місце і роль навчально-виховних закладів Найсвятішого Синоду та предмету Закон Божий (світська освіта) у практиці реформування освітньої галузі в Україні періоду змагань: 1917-1920 рр." // Вісник соціально-економічних досліджень. - Вип.1. - Одеса, 1997. - 0,3 др.арк.

Структура та об'єм дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (перший завершується визначенням методологічної основи дослідження), які, в свою чергу, поділяються на параграфи; висновків, списку літератури і джерел, іменного покажчика, додатків. Обсяг дисертації становить 200 сторінок, крім цього 23 сторінки нараховує список використаних джерел (316 найменувань), іменний покажчик - 5 сторінок, додатки - 14 сторінок. Всього - 242 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обгрунтовано актуальність теми, визначено мету і задачі дослідження, його наукова новизна, аргументовано хронологічні та географічні межі, подано інформацію про апробацію.

У першому розділі “Історіографічний та джерелознавчий огляд проблеми” аналізовано джерела та літературу з теми дисертаційного дослідження.

Кількість історіографічних праць, спрямованих на дослідження процесу становлення системи освіти в Україні у 1917-1920 рр. досить значна. Презентоване в них тематично-концептуальне навантаження дає можливість етапізувати процес їх розвитку: I-й етап - 1917 р. - середина 30-х років; II-й етап - середина 30-х рр. - I-а половина 50-х рр.; III-й етап - II-а половина 50-х рр. - 60-ті рр.; IV-й етап - 70-ті - 80-ті рр.; V-й етап - 90-ті рр. Основним критерієм поділу на етапи є рівень забезпечення національно-демократичних традицій у пропонованому викладі матеріалу.

Історіографія 20-х років з питань освіти має ряд особливостей: процес дослідження відбувається синхронно з процесом, який підпадав під теоретизування, авторами були безпосередні учасники, роботи носили, в переважачій більшості, пояснювально-пропагандистський характер. З позицій сьогодення ці дослідження використано у ролі джерел¹.

С.Постернак акцентує на суті політики націоналізації, предметно розглядає структурні перетворення; аналізуючи причини нереалізованості реформ, підводить до висновку про загальнонародність і національність освітнього руху в Україні.

Г.Гринько та Я.Ряппо, детально характеризуючи заходи та політику Рад в процесі створення системи освіти, дають лише побіжну оцінку перетворень у дорадянський період, назвавши практику 1917-1919 рр. рухом за інерцією. Я.Ряппо глобалізує досліджувану проблему, даючи власне, історично і філософськи вмотивоване, розуміння

¹ Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. - К.: Друкар, 1920. - 127 с.; Гринько Г. Очерки советской просветительной политики. - Харьков: Путь просвещения, 1923. - 194 с.; його ж. Чергові завдання радянського будівництва в царині освіти. - К., 1920. - 186 с.; Ряппо Я. Народна освіта на Україні за десять років революції. - К.: Держвидав України, 1927. - 125 с.; його ж. О системе народного просвещения // Шлях освіти. - 1928. - N 1.

поняття “система освіти”. В оцінці сучасного йому моменту відштовхується від, в икликаного історичною логікою, багатовічного протистояння ідеалістичної (аристократичної) за методологією і методикою системою освіти і матеріалістичною (плебейською). Українську систему називає спробою об’єднати дві згадані системи освіти. Автор наполягає на залежності системи освіти не лише від національного ідеалу, а й від факторів зовнішнього походження.

Кількість історичних досліджень з даної проблеми на початку 30-х років значно зменшується¹. Характерною для них є побіжність оцінок періоду 1917-1920 рр. Праці, датовані серединою 30-х, демонструють занепад даної тематики. Про остаточну заборону національно-демократичних тенденцій в українській історіографії з питань освіти років революції засвідчило безіменне видання ініційоване Комісаріатом освіти³, що стало

нищівним ударом нанесеним сталінською репресивною машиною по тій частині діячів історичної науки, погляди яких вступали в протиріччя з офіційними. Самостійні форми освіти в Україні названо “величезним зривом”. Дане видання засвідчило повний розгром “особливої української системи освіти”. У вступній статті поіменно названо “ворогів” союзної освітньої політики.

Історіографічні дослідження II-го етапу відзначаються відвертим стремлінням авторів “обминути” протиріччя 1917-1920 рр². Українська система освіти у згаданих працях отримала негативну оцінку.

Відроджувана історична наука в умовах десталінізації у II-й пол. 50-х рр. - 60-ті рр. посилює інтерес до досліджуваної проблеми³. Відмінні за ідейно-формовим змістом і глибиною наукового аналізу означені праці свідчили про прагнення дослідників деталізувати процес культурного будівництва в Україні, враховуючи складність і суперечливість початкового етапу, але, при цьому, така увага не завжди визначала рівень історичної правди: Л.Черкашин оцінює Центральну раду як антинародне утворення, яке руйнувало школи, осередки радянської культури; М.Грищенко називає Генеральний секретаріат інертним утворенням, що не піклувалося про освіту для народу.

¹ Авдієнко М. Загальне навчання на Україні. Стан і перспективи. - К.,1930. - 112 с.; Іванов Ю. Обов'язкове навчання на Україні. - Харків, 1931. - 44 с.; Козаченко А. Українська культура її минушина і сучасність. - К., 1931; Скрипник М. Реконструкція країни і перебудова школи. - Харків, 1932.

² На фронті культури. - [Київ], 1935. - 261 с.

¹ Бухало С. Освіта на Радянській Україні. - К.,1945.- 15 с.; Чавдаров С. Ленінські заповіді в дії. - К.: Радянська школа, 1938; його ж. 30 років радянської школи УРСР // Наукові записки українського науково-дослідного інституту педагогіки. - К., 1949. - N 3. - С.47-66.

² Білодід І. 40 років радянської освіти на Україні. - К.: Знання, 1957.- 30 с.; Грищенко М. Розвиток радянської школи на Україні. - К.:Радянська школа, 1958. - 70 с.; Прокопенко Г. Розвиток загальноосвітньої школи Української РСР за сорок років радянської влади. - К.:Знання, 1958. - 38 с.; Черкашин Л. Загальне навчання в Українській РСР (1917-1957). - К.: Радянська школа, 1958. - 164 с.

Вагомим внеском у вивчення проблеми стала праця І.Золотоверхого¹, де аргументовано дату встановлення системи освіти, що “ламало” діючу до цього традицію. М.С.Грищенко в монографії “Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965)” вдається до умовного поділу України доби революції на радянську (Харків) і Україну “захоплену буржуазно-націоналістичною Центральною радою”. Це був значний крок в історичній науці, який полягав у визнанні за ЦР владних характеристик, а відповідно і заходів з її боку до реформування освітньої системи.

На четвертому етапі (70-ті - 80-ті рр.) історичні дослідження, в переважаючій більшості, обминали характерні особливості республік Союзу в питаннях освіти. Роботам, часом, притаманний тенденційний підбір статистичних даних, замовчування негативних сторін процесу². Як приклад, праця А.Мельниченка, в якій автор узагальнив і систематизував багатий фактичний матеріал, та, на жаль, зловживає тезою про невпинну творчу роботу комуністичної партії по встановленню системи освіти, про всеохоплюючу стратегічну залежність процесу від ідеологічних розробок В.Леніна. Дослідник обминає, у такий спосіб, історичну правду, яка свідчить про заснованість структурно-методологіч-

них перетворень на концептуальних вирішеннях випрацюваних Г.Гриньком та Я.Ряппо.

У 90-х рр., з відомих причин, значно підвищується інтерес до наук гуманітарного циклу. Останнє п'ятиліття відзначилося появою ряду праць, що за ідейно-змістовим навантаженням є близькими до досліджуваної нами теми³.

В означених працях присутні досить доказові твердження про шляхи реформування освітньої галузі доби Української революції, хоча в них і локалізовано досліджувану проблему, що знижує, певною мірою, цінність праць.

¹ Золотоверхий І. Становлення української радянської культури (1917-1920). - К.:В-во АН УРСР, 1961. - 424 с.

² Мельниченко А. В.И. Ленин и становление народного образования на Украине. - К.: Вища школа, 1982. - 81 с.; Ніжинський М. Школа, учитель, педагогіка (Історичний нарис). - К.: Радянська школа, 1978. - 118 с.; Очерки истории школ и педагогической мысли народов СССР, 1917-1941 гг. - М.:Педагогика, 1980. - 456 с. та ін.

³ Гриценко А.П. Документи фонду Генерального секретарства народної освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 р.) // УІЖ. - 1997. - N 3. - С.65-78; Майборода В., Майборода С. Національні школи України: історія, розвиток, уроки // Рідна школа. - 1992. - N 11-12. - С.6-16; Розовик Д. Центральна Рада й українська культура // УІЖ. - 1993. - N 2-3. - С.17-27; Ротар Н. Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920) // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Чернівці, 1996. - 28 с.; Філоненко С.М. До питання про концепцію національної школи в Україні в період 1917-1920 рр. (По сторінках журналу "Вільна українська школа") // Відродження. - 1993. - N 2. - С.9-14; його ж. Історія становлення радянської системи освіти в Українській РСР (1918-1921) // Педагогіка. Республіканський науково-методичний збірник. - Випуск 28. - К.: Радянська школа, 1989. - С.108-114; його ж. Освітня політика українських урядів у 1917 -1920 рр. // Педагогіка і психологія. - 1995. - N 2. - С.156-163.

Досягнення у напрямку до встановлення національної системи освіти, в перелічених роботах, віднесено виключно до завоювань демократичних урядів (з їх ряду виведено владу Рад), між якими тривало змагання в період революції. Потенціал концептуального і функціонального навантаження, властивий організованому освітньому рухові дореволюційної і революційної доби, і рівень його впливу на перетворення в освітній галузі, дослідниками 90-х років враховано не було.

До всього, в перелічених роботах відсутня інформація, хоча б описового характеру, про стратегічну залежність української влади, що переживала стадію формування, від Тимчасового уряду Росії в період з березня 1917 р. до жовтня 1917 р.

Автори-сучасники обходять увагою проблему поляризації громадських і політичних сил України в питанні українізації освітньої сфери. З досліджень, хронологічно окреслених 1917-1920 рр., виключено "ланцюг", що презентує концептуальну і методично-практичну спрямованість органів влади Рад у, актуалізований в даному дослідженні, проблемі становлення системи освіти в Україні в період епохального за змістом соціального зламу.

Історіографічний огляд, пов'язаний з проблемою становлення системи освіти в Україні в період національно-демократичної революції, доводить належний рівень уваги до неї з боку вчених і залежність рівня об'єктивності авторів від загального історичного контексту (часу, в який написано те чи інше дослідження), що то

звужував, то розширював можливості авторів до правдивої реконструкції процесу становлення системи освіти. І, що важливо, власне процес становлення національної системи освіти (1917-1920 рр.) не досліджувався, тобто даний тематичний вимір, ідейна тональність в аналізованому історіографічному доробку відсутні.

Реалізація мети і завдань даної роботи стала можливою через залучення першоджерел, доступного сьогодні архівного масиву. Для розкриття ідейного задуму дослідження використано опубліковані документи¹.

Необхідну інформацію про стан освіти, перспективи її розвитку дають тогочасні збірники декретів, постанов та розпоряджень².

¹ Второе Всеукраинское совещание по просвещению. - [Харьков], - 1920. - 144 с.; До історії міжнародних процесів на Україні (20-30-ті роки). Документи і матеріали // УІЖ. - 1990. - N 12. - С.60-72; 1991. - N 1. - С.99-112; 1992. - N 12. - С.91-106; Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах. - Т.1 (4 березня - 9 грудня 1917 р.) - К.: Наукова думка, 1996. - 558 с.; Там само. - Т.2 (10 грудня 1917 р. - 29 квітня 1918 р.) - К.: Наукова думка, 1997. - 442 с. і т.ін.

² Збірник Декретів, постанов та розпоряджень по народному Комісаріату освіти УСРР. - Харків: Укрдержвидав, 1920. - 57 с.; Наркомпрос в новой экономической обстановке (июль-октябрь 1921 г.) - Харьков, 1921. - 40 с.

Цінним джерелом для реконструкції процесу становлення системи освіти є спогади учасників: мемуарна література¹. Даючи загальну оцінку мемуарній літературі, як джерелу історичного дослідження, відзначимо, що його місце в процедурі історичного пізнання є більш впливовим не на формування предметного рівня пізнання (конструктивне знання про минуле), а на рефлексивний рівень, тобто на особисту рефлексію дослідника: на його історично-наукові і методологічні уявлення.

Зведенню теми дослідження на новий рівень науковості, актуальності сприяли матеріали архівів та рукописних відділів наукових бібліотек: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд 166 - Міністерство освіти, ф.1115 - Українська Центральна рада, ф.2201 - Міністерство освіти Української держави, ф.2581 - Генеральне секретарство освіти Центральної ради, ф.2582 - Міністерство освіти УНР, ф.4805 - Ян Карлович Ряппо /1880-1958), Центрального державного історичного архіву України (фонд 707 - Управління Київським навчальним округом /1803-1919 рр.), Державного архіву Одеської області (фонд 42 - Канцелярія попечителя Одеської учбової округи), Державного архіву Харківської області (фонд - Р-203 - Харківський губернський виконавчий комітет. Відділ управління, ф.Р-1630 - Ізюмський повітовий виконавчий комітет, ф.Р-1635 - Відділ народної освіти Охтирського повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоно-армійських депутатів, ф.820 - Харківський губернський відділ освіти, ф.1635 - Відділ народної освіти Ізюмського повітового виконкому), відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського, відділу рукописів Одеської наукової бібліотеки ім. М.Горького та фондах Одеського історико-краєзнавчого музею.

Використаний архівний масив досить різноманітний: офіційні документи, матеріали, пов'язані з діяльністю різнотипових освітніх установ, громадських об'єднань. Документам властива індивідуальна змістова характеристика: законодавчі і нормативні акти, ділова документація, статистична звітність, соціологічні обстеження, ділове і приватне листування. У єдності своїй вони містять важливі відомості з досліджуваних нами проблем.

Вагомим джерелом, що підкріплювало, розширювало мету дослідження спрямовану на висвітлення історії організованого освітнього руху, причин, що спровокували поляризацію суспільних сил України в питанні українізації освітньої сфери, стали

¹ Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. - К.: Наукова думка, 1994. - 270 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) // УІЖ. - 1992. - N 7-8. - С.140-148; Революція на Україні. По мемуарам белых. - М.-Л.:Госиздат, 1930. - 436 с.; Скоропадський П. Спомини (кінець 1917 - грудень 1918). - К.-Філадельфія: Книга, 1995. - 493 с.; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Уривки із споминів // Вітчизна. - 1996. - № 1-2. - С.131-137.

періодичні видання. В періодиці часу революції наявні матеріали, що свідчать про високий коефіцієнт їх інформаційної насиченості. За жанровою оз-накою більшість публікацій з питань становлення освітнього курсу - статті, корес-понденції, хроніка. Значний вплив на реалізацію ідейного навантаження роботи справив журнал "Вільна Українська Школа" - орган Всеукраїнської учительської спілки.

Методологічною основою дисертації є принцип історизму, базований на концепції історії України, викладеній у працях Брайчевського М., Грушевського М., Крип'якевича І., Чижевського Д., на сучасних фундаментальних уявленнях і принципах, стосовно культурно-історичного процесу, сформульованих визначними зарубіжними дослідниками (Лисяк-Рудницький І., Тойнбі А., Шпенглер О. та інші), положеннях пропагованих автором сучасної концепції українознавства лауреатом міжнародної премії імені Й.-Г.Гердера академіком П.П.Кононенко.

Автор досліджує шляхом зміни проблемного поля: робить акцент на проблемі соціокультурної обумовленості наукового пізнання. В питанні методології дослідження солідаризується з позицією Т.М.Попової: "багатовимірна методологія" з її принципами поліфундаментальності, доповненості і плюралізму сприяє подоланню традицій "боротьби на знищення", породжених конфронтаційною логікою фундаменталізму в науковому мисленні.

Важливим в даній роботі є намагання подолати на методологічному рівні нахил, притаманний розвитку сучасної історичної науки, до гіпертрофії національної історії, її романтизації.

У другому розділі **“Ідея національної системи освіти у контексті революційних подій: 1917-1919 рр.”** через принцип поділу на параграфи розглянуто наступні питання: організований освітній рух: витоки, форми, характер впливу на перетворення в галузі освіти; поляризація громадських і політичних сил України у питанні українізації освітньої сфери; діяльність урядів по реформуванню освітньої системи: 1917-1919 роки.

Змістом першого параграфу доведено концептуальну готовність (на момент революції) українських політично активних сил до перегляду функціонуючої системи освіти у напрямку до її націоналізації. Готовність обумовлена піднесенням організованого освітнього руху, що виник в період першої російської революції і знайшов свій відбиток у статуті найрадикальнішого суспільного утворення педагогічного спрямування - Всеукраїнської учительської спілки (1906 р.).

Освітня галузь у дореспубліканський період діє в повній матеріальній (фінансування централізоване) і частковій законодавчо-розпорядчій залежності від Тимчасового уряду Росії, який стримував національний рух. Значних змін в освітній практиці не відбувається. Активізують свою діяльність суспільні педагогічні утворення: Всеукраїнська учительська спілка та Товариство шкільної освіти, що беруть на себе ініціативу у скликанні і проведенні освітянських форумів з метою консолідації педагогічних зусиль, спрямованих на становлення національної системи освіти.

Спроби формування Центральною радою Національного фонду та товариства "Копійка на рідну школу", для матеріального забезпечення перетворень в галузі культури, покращення не принесли, виявились нездатними впливати на втілення задумів в життя.

Процес встановлення національної системи освіти в дорадянський період (1919 р.) передбачав реорганізації в освітній галузі у двох напрямках: українізація, систематизація (структурно-методологічна). Практичному втіленню ідеї українізації перешкоджала строкатість суспільства у ставленні до означеної проблеми. Політично активні сили поділялись умовно на п'ять основних груп: від активних пропозиціонерів українізації до ярих її ворогів. Протистояння на початкових етапах революції посилилось під час першої спроби перебудувати систему управління: позбавити Київську шкільну округу попередньо властивих їй керівних функцій. Опонуючі сторони - Київський професійний учительський союз, підтримуваний Виконавчим комітетом і Всеукраїнська учительська спілка - виразник політики Центральної ради.

Означена поляризація призводить за гетьманату до формування двох ворожих фронтів: українського і антиукраїнського. Доведено, що це протистояння більш яскраво виявилось серед міського контингенту, де оплотом збереження позицій російської культури, російськомовного навчального фонду виступала вища школа. Село переживало даний період дещо по-іншому; основну опозицію українізації, наявного на момент революції навчального фонду, складало духовенство. В загальноподійовому контексті духовенство виділилось в окрему опонуючу силу з двох причин: по-перше, наступ на церковно-парафіяльні школи (їх закриття через систематизацію) неминучо вів до звуження сфери впливу на суспільну практику; по-друге, відверте небажання (проблема носила в Раді дебативний характер) Центральної ради приймати до свого складу духовенство викликало з боку останнього вороже ставлення до політики ініційованої національним рухом.

Зміни в суспільній практиці, пов'язані з національною революцією в Україні, не призвели на перших етапах до узгодженості дій сил, що представляли дошкільну освіту, шкільну (всіх рівнів), вищу (інститутсько-університетський рівень). Найбільш

дійовими силами в ініціативі, направленій на реформування освіти, виявились презентанти шкільної ланки освітньої галузі.

Дошкільне виховання, впродовж тих же перших періодів революції, було лише складовою позашкільної освіти. Причини нереалізованості ідеї дошкільного виховання у: недостатній методичній і методологічній забезпеченості (ця обставина не заперечує змістовних розробок у даній проблемі С.Русової), відсутності кадрів (Фребелівський інститут єдиний в Україні з підготовки кадрів означеного профілю), відсутності коштів, адже дитячий садок (діти від 5 до 7 років) плановано безплатним.

Презентанти інститутсько-університетської освіти "вибороли" для себе незалежність від будь-якої вищої влади і, в тому числі, від української. В липні 1917 року Тимчасовий уряд законом про автономію вищих шкіл надає колегіям інститутів і університетів повну самостійність в усіх питаннях. До українізації цієї освітньої ланки знову береться громадськість: наукові товариства, які йдуть шляхом відкриття українських за формою і змістом вищих навчальних закладів.

Тільки за Директорії порушено питання про закриття всіх російських університетів і, як наслідок, засновано Департамент вищої освіти, що засвідчило включення інститутсько-університетського рівня освіти в процес реформування освітньої системи в Україні. Факт порушення питання виглядав ультимативно по відношенню до професорсько-викладацького складу, який перебував, в більшості своїй, в опозиції до процедури встановлення національної системи освіти.

З проголошенням УНР розроблено основні законопроекти у справах освіти або такі, що впливали на практику в освітній сфері: ухвалено Закон про національно-персональну автономію, вироблено План єдиної школи і план управління справами освіти, започатковано реорганізацію Міністерства освіти, засновано Раду міністрів народної освіти, яка координувала діяльність департаментів, відділів; поставлено питання про шкільну статистику, про розмежування шкіл між національностями, про автономію педагогічних рад.

Ініціатива у питанні систематизації освітньої галузі належала Товариству шкільної освіти. Реалізацію Плана єдиної школи, з проголошенням УНР перебрало на себе Генеральне секретарство освіти. За планом передбачалось подолати структурну неузгодженість, програмну розбіжність та дуалістичність освітньої політики. План вимагав зміни наголосів в методичному і методологічному навантаженні освітньої практики, що засновувалась на урахуванні національного інтересу, який, як на нашу думку, носив печать невизначеності, і особливостях української ментальності. Слабкою була акцентація на моменті узгодженості, пропонованої українському суспільству, системи освіти з загальносвітовою освітньою практикою і економічною (багато в чому на той час невизначеною) стратегією новоутвореної держави.

Економічна та політична дестабілізація на момент пропозиції суспільству цього плану уможливили лише поодинокі заходи. Основна причина нереалізованості плану - суспільство продовжувало нести на собі ознаки становості. Розроблений у цей же період Радами План єдиної трудової школи, що концептуально був також спрямований на

систематизацію освітньої сфери, виявився безперспективним з причин повної переорієнтації суспільної практики в процесі розвитку революційних подій.

Реформування системи управління проводилось у декілька етапів: кожний уряд встановлював свої керівні органи - вводив чи виводив із системи управління ту чи іншу частину функціонерів. Ця процедура, за опонуючих владних структур мала як різне "сценарне" вирішення, так і різні ідейно-методичні витоки; часом позначені антидемократизмом: Центральна Рада і Директорія виходили із націоналізму, Ради на перших етапах - з класових інтересів, пізніше відбувається посилення партійного інтересу.

Головним завданням проекрованої системи освіти визнано національне виховання. За Генерального секретарства освіти розроблено проект концепції національного виховання. Прогресивним напрямком в реалізації цієї програми було відродження національних традицій і звичаїв, яке на перших етапах державотворчих змагань мало конкретний практичний вихід. Національне виховання за гетьманату, Директорії носило слабе вираження, що пояснюється поляризацією суспільства у ставленні до українізації, посиленням антиукраїнських настроїв, викликаних політичною і економічною нестабільністю. З встановленням влади Рад виховна функція претендує на реанімацію, але матиме нове концептуальне вирішення: трудове виховання, комуністичне.

Центральна рада, Генеральне секретарство освіти декларували забезпечення прав національних меншин як через відкриття, засноване на добровільному кадаструванні контингенту, національних шкіл, так і у процесі формування органів управління. Та за німецької окупації, за гетьманату ці починання припинили свій розвиток. Національно-персональна автономія була скасована, а за нею - національні міністерства: великоруське, польське, єврейське.

За гетьманату ліквідовано органи місцевого самоврядування, на яких в догетьманівський період лежав обов'язок матеріального забезпечення освітян. Це і призвело до повного зубожіння працівників освіти в означений період. Єдиною силою, що стабільно виступала на захист матеріального становища працівників освіти була Всеукраїнська учительська спілка.

Реалізація ідейно-тематичного задуму третього розділу "**Встановлення системи освіти: 1919-1920 рр.**" передбачала акцентацію на наступних проблемах: формування в Україні самостійної розпорядчо-законодавчої ініціативи в питаннях освіти, історична обумовленість державної програми соціального виховання, протистояння українського (професіоналізація) і російського (політехнізація) напрямів в освітній політиці.

Змістом розділу доведено, що в Україні з приходом до влади Рад впродовж 1919-1920 рр. триває процес напрацювання суверенної розпорядчо-законодавчої ініціативи. Українська сторона визначає рівень взаємовідносин з Росією та іншими республіками: співробітництво за умови самостійності.

Непозбавлена принципів демократизму кадрова політика дала можливість Україні, на відміну від Росії, обійти проблему саботажу інтелігенції. На армію освітян чекала переатестація та вибори, засновані на юридичних нормах.

Принцип безплатного навчання, проголошений Центральною радою і “підхоплений” Радами не було реалізовано. Сформована в Україні шкільна мережа являла собою організм з різним економічним корінням: школи, які утримувались за рахунок місцевого бюджету, договірна школа, гуртова, що функціонували на кошти селян, школа, що матеріально обслуговувалась профспілками. Як свідчать архівні матеріали, договірні школи чисельно переважали - угоди носили примусовий характер, були ініційовані зверху. В деяких губерніях та повітах примусово вводили плату за навчання, що призводило до відкритих виступів.

Після II-ї Всеукраїнської наради з питань освіти (серпень 1920 р.), на якій сталося офіційне оголошення українського освітнього курсу, Україна в законодавчо-розпорядчому плані повністю відмежовує себе від Росії, від цього часу в Україні діяла концептуально і структурно відмінна від російської система освіти.

На нараді визначено пріоритетні напрями в освітній справі: соціальне виховання, професійно-технічна освіта. Ідеолог освітнього курсу - прибічник технократичної течії в педагогіці Г.Гринько. Соціальне виховання постало і як соціально-економічна, і як педагогічна необхідність і виросло в державну програму. В Росії подібною практикою було охоплено лише декілька губерній, де найкатастрофічнішою була безпритульність. Основний принцип системи соцвиху - держава встановлювала той віковий ценз, до якого діти мали по відношенню до неї тільки права, вимоги, але ніяких обов'язків. В дисертації акцентовано на практиці примусової перекваліфікації працівників різних галузей на вихователів для системи соцвиху, на пільгах до “входження” в систему соцвиху.

Змістом третього параграфу III-го розділу доведено рівень уваги конкуруючих урядів до ідеї професіоналізації і зосередженість на цій проблемі структур управління за влади Рад: професійна освіта стає серцевиною освітньої системи. На II-й Всеукраїнській нараді з питань освіти посилюється протистояння української і російської сторін. Українська аргументовано довела “співзвучність” “Схеми” (системи) вже діючим внутрішнім і зовнішнім законам історичного розвитку. Позиції України на нараді були закріплені, та ця обставина викликала необхідність обговорення даної проблеми на загальнофедеративному рівні: на Першій всеросійській партійній нараді з питань освіти. Наркомос України у процедурі обговорення отримує переваги. Протистояння мало більше як десятилітню історію. Основні відмінності експлуатованих систем - російська позначена методологічно-методичною дуалітичністю, заснована на соціально-реформаторській течії в педагогіці (Н.Крупська, А.Макаренко); українська відповідала змісту поняття система: була концептуальною реакцією на внутрішні перетворення та зовнішні зміни, засновувалась на технократичній течії в педагогіці (Г.Гринько, Я.Ряппо, А.Гастев).

ВИСНОВКИ

Перетворення в освітній галузі часів революції - результат змін на світовому і внутрішньодержавному рівнях. Революційній ситуації сприяло значне піднесення освітнього рівня в монархії в кінці XIX ст. на початку XX ст. Україні надавались, в цьому зв'язку, як певні свободи, так і реальні можливості, що викликало до життя суспільну

необхідність - організований освітній рух, визначальною рисою якого було поєднання вимог політичного, економічного та професійного характеру: Всеукраїнська учительська спілка (1906 р.). Даному утворенню належала ініціатива у випрацюванні концепції національної системи освіти.

Реформування освітньої галузі в період революції у центрі уваги конкуруючих урядів. Зміни тривали у двох напрямках: систематизація, українізація.

З цілого ряду причин, детально аналізованих в роботі, населення України (включаючи педагогічні кадри, учнівство, студентство) у своєму ставленні до українізації умовно поділялось на п'ять основних груп. Шляхи і методи реалізації ідеї українізації породили, з часом, два фронти: український і антиукраїнський, які в процесі протистояння забували про педагогічну етику, втягуючи в протистояння учнівську масу, що призвело до її організації (гуртки, союзи), з метою відстоювання своїх позицій: проукраїнських і проросійських.

Упродовж 1917-1919 років цілісний перегляд всієї системи освіти виявився неможливим. Дошкільне виховання та інститутсько-університетський рівень піддавались реформуванню частково. Всеохоплюючі перетворення були спрямовані на "серцевину" освітньої системи - шкільну ланку. В означений період практичному втіленню ідеї національної системи освіти перешкождали: неподолана становість суспільства, психологічна неадаптованість мас, економічний спад - занепад, постійні зміни влади, що підірвали авторитет національної ідеї.

З встановленням влади Рад в Україні триває процес напрацювання самостійної законодавчо-розпорядчої ініціативи. У становленні освітньої перспективи визначальну роль відіграла II-га Всеукраїнська нарада з питань освіти. Її результат - концептуальна визначеність ("Схема"): формування нової людини через високу професійну освіту. Вироблена освітня політика, передбачала активізацію діяльності закладів освіти і виховання в трьох напрямках: соціальне виховання, позашкільна та професійно-технічна освіта. Вибір означеного курсу обумовлений як внутрішньодержавними потребами, так і зовнішньополітичними претензіями: його надиктовувала дійсність - неконтрольований ріст безпритульності, відсутність кваліфікованих кадрів, що послаблювало конкурентоздатність України і позбавляло можливості започаткувати новий економічний курс. Росія в своїх діях намагалась "вирвати" в Україні ініціативу в питаннях освіти. Протистояння тривало десятиліття: експлуатовані в Росії і Україні системи освіти мали ряд принципових відмінностей.

ПЕРЕЛІК НАУКОВИХ ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ:

Агафонова Н.В. Основні акценти в освітній політиці доби Директорії (на архівних матеріалах) // Записки історичного факультету. - Випуск 5. - Одеса, 1997. - С.120-125.

Агафонова Н.В. Піднесення ідеї національного виховання на засадах єдиної школи (1917-1929 рр.) // Педагогіка і психологія. Вісник Академії педагогічних наук. - 1997. - № 1. - С.239-243.

Агафонова Н.В. Концептуальне і практичне вирішення освітньої політики в Україні (1919-1920 рр.) // Рідна школа. Щомісячний науково-педагогічний журнал. - 1997. - № 3-4. - С.76-79.

Агафонова Н.В. Із історії освітнього руху в Україні: Всеукраїнська учительська спілка // Наша школа. Науково-методичний журнал. - Одеса, 1997. - № 3. - С.4-5.

Агафонова Н.В. Із історії освітнього руху: Товариство шкільної освіти // У науковому збірнику "Ринкові важелі та стимули розвитку господарських систем". - Одеса: ІРЕНТ, 1997. - С.87-92.

Агафонова Н.В. Місце і роль навчально-виховних закладів Найсвятішого Синоду та предмету Закон Божий (світська освіта) у практиці реформування освітньої галузі в Україні періоду змагань: 1917-1920 рр. // Вісник соціально-економічних досліджень. - Випуск 1. - Одеса: АТЗТ ІРЕНТТ, 1997. - С.226-232.

Агафонова Надія Василівна.

Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 - історія України - Одеський державний університет ім.І.І.Мечникова, Одеса, 1998.

Предметом дослідження є система освіти: її концептуальне вирішення і неоднозначний (у контексті революційних подій) процес практичного втілення. В роботі розглянуто пропозиції щодо реформування освітньої галузі, ініційовані всіма урядовими структурами, що змагались за владу в Україні упродовж 1917-1920 рр.

Агафонова Н.В. Становление национальной системы образования в Украине: 1917-1920 гг. - Рукопись.

Дисертація на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины - Одесский государственный университет им.И.И.Мечникова, Одесса, 1998.

Предметом исследования является система образования: её концептуальное решение и неоднозначный (в контексте революционных событий) процесс практического воплощения. В работе рассмотрены предложения относительно реформирования отрасли образования, инициированные всеми правительственными структурами, которые боролись за власть в Украине на протяжении 1917-1920 гг.

. N.V.Agafonova. Formation of the National System of Education in the Ukraine: 1917-1920. - Manuscript.

Master's thesis on Histori Spesialiti 07.00.01 - Histori of the Ukraine - The Mechnikov State University, Odessa, 1998.

The subject of investigation is the system of education: its conceptional decision and non ordinary (in the context of revolutionari events) process of practical realization. In the work were eamined propositions concerning the reformation of the educational branch, initiated by all legislative bodies which faught for authority in 1917-1920.

